

Die meerwoordige leksikale item in Afrikaans

Deel 2: Verskillende soorte MLI's - die kerngroep

N. Bosman
Universiteit Vista

SUMMARY

*In Part 2 of this series of articles a core group of multiword lexical items in Afrikaans is identified. It is mainly a structural semantic classification. Items that belong to this core group are: multiword prepositions such as **aan die hand van**; loanword groups such as **sine qua non**; idiomatic formulae such as **so ... as wat kan kom, hoe ... hoe ...**; particle verbs such as **uitvreet, om die bos lei** and idioms such as **op jou hoede wees**.*

1. INLEIDING

In deel 1 van hierdie reeks artikels is die MLI gedefinieer as 'n opeenvolging van twee of meer woorde wat as leksikale eenheid funksioneer. Hierdie definisie gee nie regtig 'n aanduiding van die groot verskeidenheid MLI's wat in Afrikaans aangetref word nie. Om reg te laat geskied aan die geweldige diversiteit is dit nodig om so goed as moontlik te probeer onderskei tussen die verskillende soorte MLI's wat aangetref word.

Die heterogeniteit van die MLI in Afrikaans (en ander tale) sorg daarvoor dat daar met omsigtigheid te werk gegaan moet word:

Mehr noch als in anderen Bereichen der Sprache wird man sich in der Phraseologie vor starren Klassifikationsschemata hüten (Burger, Buhofer & Sialm 1982: 20).

Klassifisering behoort nie 'n doel op sigself te wees nie. Sulke werk het slegs sin wanneer bepaalde insigte daaruit na vore kom - insigte wat maklik kan verdwyn as MLI's as 'n homogene groep bespreek word.

Uit die literatuur (vergelyk onder andere Makkai 1972; Burger 1973; Pilz 1983) is dit duidelik dat verskillende klassifikasiekriteria onderskei kan word: sintaktiese, semantiese, pragmatiese, ens. Uit die onderhawige bespreking sal dit duidelik word dat die groeperinge wat aangetoon word nie disjunk is nie, maar dat oorvleueling tussen groepe eerder die reël as die uitsondering is.

2. SOORTE MLI'S IN AFRIKAANS

Die bestaande literatuur in Afrikaans (Ponelis 1989b; Gouws 1990) dui op die volgende struktureel-semantiese indeling van MLI's:

- Leenwoordgroepe (**ex post facto, alma mater**)
- Groepsetsels (**aan die hand van**)
- Sirkumposisiesetsels (**van nou af**)
- Vaste uitdrukkings (**tussen die boom en die bas**)
- Deeltjiewerkwoorde (**opklim, dophou**)

Om 'n formele of strukturele klassifikasie aangevul deur semantiese kriteria te gebruik as 'n basiese klassifikasie-metodologie lyk vir my om die volgende redes bevredigend:

- Groepe MLI's wat struktureel en vormlik gesien baie duidelik bymekaar hoort (bv. meerwoordsetsels en deeltjiewerkwoorde), kan bymekaar gegroepeer word.
- Idiome of *vaste uitdrukkings* word in so 'n klassifikasie baie duidelik afgebaken van ander MLI's. Hulle verkry sodoende 'n prominensie wat die aansien wat hulle nog altyd geniet het, weerspieël.
- Idiomaticiteit word in so 'n indeling nie dié kenmerk waarmee tussen verskillende soorte MLI's onderskei word nie. In stede daarvan word gepoog om telkens aan te dui dat idiomaticiteit skalig is. Idiomaticiteit is verder 'n kenmerk wat deur feitlik alle indelings sny. Deeltjiewerkwoorde vertoon byvoorbeeld die hele spektrum vanaf idiomaties tot komposisioneel. Vergelyk byvoorbeeld **uitkom** (deursigtig en komposisioneel), **uitmoor** (deelskomposisioneel) en **uitvreet** (ondeursigtig en niekomposisioneel). Binomiale en vergelykings, om twee ander soorte te noem, is net so divers. Vergelyk die verskillende grade van idiomaticiteit in **sout en peper**, **kop aan kop**, **pimpel en pers**, **land en sand**; **so swart soos 'n kraai**, **so taai soos 'n ratel**, **so dood soos 'n mossie**.

Struktureel-semanties word die volgende hoofgroepe MLI's in Afrikaans onderskei:

1. Meerwoordsetsels (**onder leiding van**)
2. Leenwoordgroepe (**ex post facto, alma mater**)
3. Idiomaticiese formules (**so (skelm) as wat kan kom**)
4. Deeltjiewerkwoorde (**ingaan, gadeslaan**)
5. Idiome (vaste uitdrukkings) (**tussen die boom en die bas**)

In deel 3 van hierdie reeks artikels word daar gekyk na MLI's wat nie tot hierdie kerngroep behoort nie, soos kollokasies en spreekwoorde en 'n paar tipes MLI's wat op grond van vormlike of ander eienskappe verder uitgesonder kan word: pragmatiese MLI's, kinogramme, binomiale, vergelykings, spreekwoorde en aanhalings.

Die groepe sluit mekaar nie noodwendig uit nie. Deeltjiewerkwoorde waarvan die deeltjie self meerwoordig is, soos **om die bos lei en aan die hand doen**, kan ook beskou word as werkwoordelike idiome; baie binomiale maak deel uit van groter idiome soos **gesels land en sand**; spreekwoorde kan beskou word as 'n soort idioom, sirkumposisiesetsels is ook 'n soort idiomaticiese formule ensovoorts. Die indelings wat hieronder gemaak word, word nie voorgehou as 'n rigiede klassifikasie waar lidmaatskap in die een groep lidmaatskap in 'n ander uitsluit nie.

2.1 Meerwoordsetsels

Ponelis (1989a) onderskei twee soorte meerwoordsetsels in Afrikaans te wete groepsetsels (**aan die hand van**) en sirkumposisiesetsels (**van ... af in van nou af**).

2.1.1 Groepsetsels

Groepsetsels tree as 'n geheel soos enkele leksikale items, soos simplekse setsels, op: **onder leiding van**, **ten gunste van**, **deur middel van**. Unieke of argaïese elemente is dikwels deel van groepsetsels. Die naamwoorde binne groepsetsels het nie altyd leksikale-itemstatus daarbuite nie: **stede**, **spyte**, **behoewe**.

Die aard van die naamwoordelike aanvulling het implikasies vir die leksikale eenheid van die presetsel. As die ou naamwoordelike aanvulling in die presetsel nog as naamwoord geïdentifiseer kan word, kan voorbepalings binne die groepsetsel gebruik word (Ponelis 1979:175):

**in samewerking met x in noue samewerking met
onder die beheer van x onder die strenge beheer van.**

Daar kan dus woorde toegevoeg word tot die presetsel. Die vastheid van die verbinding is relatief - so ook die hegtheid van die strukturele eenheid van die groepsetsel. In dié groepsetsels waar die ooreenkoms tussen die naamwoordelike aanvulling en naamwoorde wat tans in die taal aangetref word, vervaag het, vorm die presetsel struktureel een woord: **ten spyte van, ten behoewe van, te midde van**. Die presetsel en die tweede lid van die groepsetsel kan geskei word deur bywoorde: **ter wille dus van groter helderheid**.

Leksikologies gesien, is hulle volwaardige leksikale items. Hulle is meerwoordig, maar verrig dieselfde funksie as 'n simplekse leksikale item. Hulle kan byvoorbeeld deur simplekse setsels vervang word: **ten tyde van haar siekte en tydens haar siekte, aan die hand van en volgens, met behulp van en met** ensovoorts. Vervanging deur 'n eenwoordsinoniem is een van die kriteria wat Zgusta (1971) noem vir die herkenning van MLI's.

Groepsetsels vorm 'n betekenis-eenheid. Die presetsel se betekenis kan soms idiomaties wees: **aan die hand (van)**, maar ook meer deursigtig en selfs komposisioneel: **ten tyde (van), in antwoord (op), by monde (van)**. Die semantiese swaartepunt lê in elk geval by die tweede komponent van die presetsel, normaalweg die tweede woord in 'n groepsetsel. Dit is as gevolg van die semantiese gewig van dié woorde dat hulle tradisioneel - en dikwels ten onregte - onder hierdie lemmas in woordeboeke verklaar word. Soos by die ander MLI's wat onderskei word, is daar sprake van wisselende grade van idiomatisiteit ook by die groepsetsels. Daar kan min twyfel wees dat groepsetsels MLI's is en hierdie status behoort ook deur woordeboeke aan hulle toegeken te word.

2.1.2 *Sirkumposisiesetsels*

Sirkumposisiesetsels, die tweede tipe meerwoordsetsel, is een van die soorte onderbroke MLI's wat ons in Afrikaans aantref.

Die voor- en agtersetsel in die volgende voorbeelde is interafhanklik van mekaar en die een tree nie sonder die ander op nie: **VAN gister AF, DEUR al die probleme HEEN, OP een NA, OP die gevaar AF, TOT satwordens TOE**. Dit is nie moontlik om enige voorsetsel met enige agtersetsel so te verbind nie - die groep is vas. Die twee setsels vorm saam 'n leksikale eenheid en vorm die aanloop en slot van 'n groter woordgroep. Die setselaanvulling, met ander woorde dit wat tussen die twee sirkumposisiekomponente staan, word telkens deur ander leksikale items ingevul. Die setselaanvulling is nie 'n vaste deel van die MLI wat gevorm word deur die twee setsels nie, maar is 'n noodsaaklike deel van die hele formule. Die formule kan as volg geformaliseer word: **X...Y**. Dit kan nie na willekeur ingevul word nie. Die sirkumposisiesetsels sal bepaal wat die aard van die setselaanvulling kan wees.

van ... af kan byvoorbeeld 'n temporele of lokatiewe aanvulling kry. Dit kan 'n bywoord wees: **van gister / nou / môre / hier af**; of 'n naamwoordstuk: **van die huis / die eerste dag af**.

By **tot ... toe** is daar 'n klein paradigma van woorde wat ingevul kan word: **satwordens, oorlopens, vervelens**. Hierdie woorde kom nie as leksikale items buite die uitdrukking voor nie, wat impliseer dat nie alleen die sirkumposisiesetsels nie, maar die hele uitdrukking, 'n MLI is.

Die verhouding tussen sirkumposisiesetsels en ander simplekse setsels is interessant en betref ook hulle status as MLI's. Gouws (1989: 106 e.v.) wys daarop dat die komponente van baie

sirkumposisiesetsels vormlik en semanties ooreenkom met simplekse setsels. In sulke gevalle is die sirkumposisie-komponent en die simplekse setstel vormlike variante van dieselfde leksikale item. Die setstel **deur** en die bywoord **deur** is byvoorbeeld variante optredes van een leksikale item in **deur die jare heen**.

In ander gevalle is daar egter 'n homonimiese verhouding tussen sirkumposisiesetsels en simplekse setsels. Die sirkumposisiesetstel kan as betekeniseenheid geleksikaliseer wees, soos wat die geval is by **op ... na** in **op twee na**. Die sirkumposisiesetstel beteken hier "behalwe" of "uitgesonderd" en het geen semantiese verband met die simplekse tyd- en/of ruimtesetsels **na** en **op** onderskeidelik nie. Waar daar sulke homonimiese verhoudings bestaan tussen sirkumposisiesetstel en simplekse setsels, is die sirkumposisiesetsels as eenhede leksikale items in eie reg.

Wat betref hulle relatiewe vastheid, idiomatiese betekenis en geleksikaliseerdheid, is meerwoordsetsels duidelik MLI's in Afrikaans.

2.2 Leenwoordgroepe

"Leenwoordgroepe is tans die tipe multileksikale item met die frekwentste en mins omstrede optrede in Afrikaanse woordeboeke" (Gouws 1989: 98).

Die redes vir dié frekwente en onomstrede opname in woordeboeke is waarskynlik hulle status as *vreemde* MLI's asook hulle gespesialiseerde betekenis. Met die eerste oogopslag word hulle maklik herken as 'n aparte groep - hulle is opvallend nie-Afrikaans en vreemd. Volgens hulle spelwyse is hulle meerwoordig - 'n leenwoordgroep bestaan duidelik uit aparte woorde.

Onder *leenwoordgroep* word die volgende verstaan: 'n Groep woorde wat volgens sy spelling duidelik vreemd is, wat dit wil sê uit 'n ander taal oorgeneem is. Die "ander" taal is in die eerste plek Latyn, maar leenwoordgroepe uit Frans en baie beperk uit Italiaans kom ook voor: **a capella**, **alter ego**, **alma mater**, **a priori**, **bona fide**, **in absentia**, **memento mori**, **aide de camp**, **avant-garde**, **fin de siècle**, **à la carte**, **spaghetti bolognese**. Die woordgroep tree as 'n leksikale item met eenheidsbetekenis op.

Leenwoordgroepe vorm nie 'n homogene groep MLI's nie. Subtipes kan onderskei word:

- *terme* soos **art nouveau**, **audi alteram partem**
- *uitdrukkings* soos **avant garde**, **cum laude**, **cherchez la femme**
- *spreekwoorde* of gevleuelde woorde soos **carpe diem**
- *variëteitname* soos **cabernet sauvignon**

Leenwoordgroepe deel 'n aantal kenmerke met ander MLI's. Hulle het duidelik 'n eenheidsbetekenis.

alma mater: voedende moeder - erenaam vir die onderwysinrigting waar 'n mens jou opleiding ontvang het

avant-garde: eerste linie (militêr); groep vooruitstrewende kunstenaars wat met nuwe vorme eksperimenteer

carte blanche: onbeperkte volmag

Uit die parafrases is dit duidelik dat die betekenis van die groepe nie deur 'n blote vertaling van die vreemde woorde weergegee word nie. Om **carte blanche** te kry, is iets meer en iets anders as om 'n skoon vel papier te kry. Die betekenis van leenwoordgroepe is nie sonder meer komposisioneel nie. Hulle betekenis is dikwels meer as die som van die betekenis van die dele. Dit is reeds die geval in die betekenis wat so 'n uitdrukking in die oorspronklike taal het. Hulle word met (uitgebreide) betekenis en al uit die vreemde taal oorgeneem. Dit is op sigself 'n aanduiding van hulle leksikale-itemstatus.

Wisselende grade van deursigtigheid en idiomatisiteit is 'n kenmerk van MLI's. Die deursigtigheid van leenwoordgroepe is gekoppel aan die kennis van die taalgebruiker. Afhangende van die spreker se kennis van die vreemde tale kan die groep komposisioneel verstaan word - wat deursigtigheid in die hand kan werk - of dit kan heeltemal niekomposisioneel en ondeursigtig wees. Vir die deursneetaalgebruiker is hulle vreemd en die betekenis van die individuele woorde binne die groep onbekend, terwyl die eenheidsbetekenis wel geken word.

Benewens die feit van hulle eenheidsbetekenis blyk die leksikale-itemstatus van leenwoordgroepe ook uit die volgende aspekte. Hulle is besonder vas. Die woorde binne die leenwoordgroep kan nie vervang word nie. Dit is veral hulle vreemdheid wat hier verhinder dat hulle vervang kan word deur sinonieme. Om dieselfde rede is hulle ook vas wat hulle sintaksis en morfologie betref.

Hulle is geïnstansionaliseer. Vanweë onder andere hulle ondeursigtigheid, maar ook as gevolg van hulle geïnstansionaliseerde aard, word hulle as gehele, soos eenwoorditems, aangeleer en gebruik. Hulle word gemaklik opgeneem in die sinstruktuur:

Advokaat Jordt het **pro Deo vir** Pienaar verskyn.

Die saak is nog **sub iudice** en ek kan nie daarvoor praat nie.

Alhoewel alle vreemde leenwoordgroepe (wat spreekwoorde, gevleuelde woorde en aanhalings soos **carpe diem, ecce homo, de mortuis nil nisi bene bonum, ex Africa semper aliquid novi** kan insluit) nie sonder meer beskou kan word as deel van die Afrikaanse taalskat nie, is die gebruik van so 'n leenwoordgroep-aanhaling in 'n koerant wat vir die algemene publiek bedoel is, wel 'n goeie aanduiding van sy geïnstansionaliseerde status. Vergelyk byvoorbeeld die *Vrye Weekblad* se vraag in 'n opskrif aan genl. Constand Viljoen: **Quo Vadis Generaal?** wat tegelykertyd ook 'n verwysing is na dr. Malan se vraag aan die Afrikaner en verder terug na Petrus se vraag aan Jesus. Die oorspronklike verwysing het waarskynlik al dermate vervaag dat taalgebruikers dit nie meer herken nie.

Leenwoordgroepe vorm 'n ondubbelsinnige subgroep van die MLI's in Afrikaans.

2.3 Idiomatiese formules

Die term *idiomatiese formule* word hier gebruik vir die tipe MLI wat Fillmore, Kay & O'Connor (1988) 'n *formal idiom* noem. Fleischer noem hulle *Phraseoschablonen* en omskryf hulle as volg:

Es handelt sich um syntaktische Strukturen (...) deren lexikalische Füllung variabel ist, die aber eine Art syntaktischer Idiomatizität aufweisen (Fleischer 1982:135-6).

Burger, Buhofer & Sialm (1982:34) praat van *Modellbildungen*.

Voorbeelde van sulke idiome is die volgende (vergelyk Bosman 1998:326):

so (astrant) **as wat kan kom**
die (onskuld) **(van)self**
dis net (bloed) **waar jy kyk**
hoe (verder ons ry) **hoe** (warmer word dit)
hoe (later) **hoe** (kwater)

Die idiomatiese formules vorm 'n heterogene groep. Wat hulle gemeen het, is dat hulle almal gekenmerk word deur 'n vaste sintaktiese struktuur, wat as 't ware 'n raam vorm wat deur leksikale elemente ingevul moet word. Die sintaktiese struktuur dra in sigself reeds betekenis en bepaal voorts

ook met watter tipe woorde, woordgroepe of sinne die gleuwe gevul kan word. Behalwe vir dié bepaling is daar origens 'n vrye keuse van woorde wat as aanvulling by die formules kan dien. Die formules vorm nie volledige leksikale items op sigself nie - hulle moet aangevul word.

Volgens Fillmore, Kay & O'Connor (1988:505) is idiomatiese formules "(s)yntactic patterns dedicated to semantic and pragmatic purposes not knowable from their form alone". **Ek lag...** beteken byvoorbeeld nie noodwendig dat daar gelag sal word nie, maar dui op 'n soort leedvermakerige behae in die "voorspelling" wat volg op die formule. **Ek lag** vereis dan ook 'n sin as invulling. Die uiting het 'n heel spesifieke pragmatiese betekenis.

Die som van die dele is nie genoeg om hulle semantiese of pragmatiese betekenis te voorspel nie. In hierdie eienaardigheid van betekenis of gebruik is hulle idiomatisiteit geleë. Vir die moedertaalspreker is die kennis van sulke strukture of formules, met hulle spesifieke semantiese en pragmatiese waardes, deel van sy kennis van sy taal.

'n Besondere tipe MLI, die korrelatiewe neweskikkers (Ponelis 1979:609), kan ook as 'n tipe idiomatiese formule beskou word.

én (filosoof) **én** (kok)

óf (jy vertel my wat gebeur het) **óf** (ek vind self uit).

nóg...nóg

hetsy...hetsy

sowel ... as

nie alleen ... maar ook

beide ... en

Idiomatiese formules is uit die aard van die saak baie produktief omdat die moontlikhede van leksikale vulling so groot is. Hulle kan ook vasgelê word in idiome, soos wat gebeur het met **hoe later hoe kwater**.

Dit is veral hulle geïnstitusioneerdheid - die feit dat hulle in hulle vaste vorm geken en gebruik word - wat die MLI-status van idiomatiese formules verseker.

2.4 Deeltjiewerkwoorde

Op grond van hulle vormlike eienskappe word deeltjiewerkwoorde apart as 'n soort MLI hanteer. Dit is ook moontlik om idiomatiese deeltjiewerkwoorde in te deel by 'n groter groep idiomatiese werkwoordelike frases, soos wat Van der Merwe (1980) doen. Ek vind dit meer bevredigend om hulle as 'n duidelik onderskeibare groep MLI's te sien, wat semanties die hele spektrum van verhoudings vanaf deursigtig of komposisioneel tot idiomaties kan vertoon.

By 'n groot aantal deeltjiewerkwoorde word die deeltjie en die werkwoordelike element slegs disjunktief geskryf: **koning kraai, om die bos lei, om die lyf hê, in hegtenis neem, in kennis stel**. By hierdie tipe is hulle meerwoordigheid sonder meer duidelik. Dat deeltjiewerkwoorde meerwoordig is, is egter nie 'n uitgemaakte saak nie.

Deeltjiewerkwoorde word aan die een kant beskou as meerwoordige leksikale eenhede (Ponelis 1989b) as gevolg van hulle sintaktiese geleedheid. Semanties tree die twee dele van 'n deeltjiewerkwoord soos **dophou** egter nie apart op in die sin nie en is dié tipe deeltjiewerkwoord nie semanties geleed nie, anders as deeltjiewerkwoorde soos **uitgaan en afval** waar die deeltjie en die werkwoordelike deel elkeen afsonderlik bydra tot die betekenis van die geheel. Quirk et al. (1972 :811) noem die sogenaamde "phrasal" en "prepositional verbs" *meerwoordige* eenhede. Crystal (1992) sê 'n "phrasal verb" bestaan uit 'n leksikale element plus een of meer deeltjies ("particles") - 'n definisie wat meerwoordigheid impliseer. Die meerwoordigheid van deeltjiewerkwoorde blyk

die duidelikste daaruit dat hulle bo die woordvlak in sinne kan optree. Ponelis (1989b) noem hulle *middellike of niefinale sintaktiese eenhede* wat uit kleiner sintaktiese eenhede bestaan.

Aan die ander kant is die term *meerwoordig* egter tog in 'n mate problematies. Die deeltjie word naamlik nie beskou as 'n *woord* nie:

(...) deeltjies (is) in die eerste plek almal *deeltjies* (...). Die deeltjie is (...) iets *sui generis*, wat wel in sekere gevalle verbande kan vertoon met, maar nie klakkeloos herlei kan word tot iets anders (soos 'n setsel) nie (Ponelis 1979: 233-234).

Die deeltjie is dus 'n hoogs uitsonderlike element in die taal.

'n Mens is huiwerig om deeltjiewerkwoorde as enkel woorde te beskou as gevolg van die skeikbaarheid van die twee dele en die feit dat hulle nie altyd 'n lineêre verbinding vorm nie. Die twee dele vorm wel 'n *leksikale eenheid*. Die argumente hier steun onder andere op Zgusta (1971) en is kortliks die volgende:

- deeltjiewerkwoorde funksioneer semanties as 'n eenheid
- hulle kan vervang word deur 'n enkele leksikale item
- nie een van die momente in 'n deeltjiewerkwoord kan vervang word sonder dat die betekenis van die hele verbinding verander nie.

Lindner (1983), in die gees van die kognitiewe linguistiek, wys 'n digotomiese benadering, waar sintaksis en leksikon/morfologie skerp geskei word, af. Binne so 'n digotomie pas deeltjiewerkwoorde nêrens volkome in nie. Hulle tree as komplekse strukture bo die woordvlak op op die vlak van die sintaksis. Hulle betekenis kan soms gesien word as die komposisionele som van die betekenis van die twee momente. Sommige deeltjiewerkwoorde is dus volkome analiseerbaar. Sommige tipe deeltjies tree produktief op. **Uit** kan byvoorbeeld met bykans enige werkwoord van beweging verbind: **loop uit, hardloop uit, gaan uit, klim uit**, ens. Daar is egter ook deeltjiewerkwoorde met **uit** waarvan die betekenis duidelik niekomposisioneel en onvoorspelbaar is (**uitvreet**). In 'n meer tradisionele, generatiewe grammatika hoort hierdie tipe deeltjiewerkwoord binne die leksikon (en nie in die sintaksis nie) waar hulle as idioome gelys kan word. Eenheidstatus word gewoonlik aan woorde toegedig, maar groter eenhede soos idioome (**in die war**) deel ook hierin. Verskynsels soos klaslidmaatskap en geleedheid (semanties of sintakties) is nie absluut nie, maar skalig (Ponelis 1989b). Vastheid, analiseerbaarheid, onreëlmatigheid en produktiwiteit is paramaters op 'n skaal eerder as digotomieë (Lindner 1983).

Vanweë hulle leksikale itemstatus; die feit dat daar altyd sprake is van twee duidelik onderskeibare "momente" en met die besef dat die behoefte om taalelemente altyd in duidelike kompartemente in te deel dikwels deur die taalelemente self gefnuik word in gedagte, word deeltjiewerkwoorde hier as MLI's beskou.

2.5 Idioome

Ter inleiding moet die afgrensing van 'n subgroep *idioome* binne die groot groep MLI's regverdig word. Idioome het die kenmerke vastheid, idiomatisiteit en geleksikaliseerdheid (of geïnstansionaliseerdheid) met ander MLI's gemeen. Om aanspraak te maak op eiesoortige status binne die groep MLI's moet hulle meer spesifiek omskryf word.

Idiomatisiteit as sodanig is in 'n mindere of meerdere mate 'n kenmerk van alle MLI's. Omdat idiomatisering 'n dinamiese proses is, is daar nie definitiewe grense tussen idiomatiese en nie-idiomatiese MLI's nie, maar geleidelike oorgange. Dié proses is by idioome voltrek. MLI's wat

duidelik komposisioneel saamgestel is, word dus nie as idiome beskou nie. Dit geld byvoorbeeld deeltjiewerkwoorde soos **opstaan, uitkyk**; groepssetsels soos **onder leiding van** en spreekwoorde en gesegdes soos **hoogmoed kom voor die val**.

In die klassieke definisie van idiome word hulle gebrek aan komposisionaliteit gewoonlik uitgelig as dié definiërende kenmerk. 'n Aanduiding van idioomstatus wat saamhang met die gebrek aan komposisionaliteit is verder die feit dat 'n idioom nie letterlik vertaal kan word en sy betekenis behou nie.

Waaroor dit ten slotte gaan, is om die prototipiese idioom te probeer afbaken en om hiervoor die komposisionaliteitsbeginsel te gebruik. Selfs dan is daar nie sprake van 'n waterdige skeiding tussen idiome en ander soorte MLI's nie. Idiomatiese deeltjiewerkwoorde kan byvoorbeeld as idiome in eie reg beskou word.

Die prototipiese idioom dan, is dié tipe MLI wat niekomposisioneel is en wat veral funksioneer op die middelgrond tussen woord en sin. Omdat sintaktiese welgevormdheid nie 'n kriterium is wat hier gebruik word nie en die kwessie van letterlike teëhangers van idiome (die vereiste van homonimie wat sowel Makkai (1972) as Fernando & Flavell (1981) stel) nie van soveel belang geag word nie, word hier nie onderskei tussen pseudo- en ware idiome nie.

2.5.1 Uiterlike vormkenmerke

Idiome verskil soms wat hulle uiterlike vorm betref van vrye woordverbindings. Waar dit 'n rede is vir Makkai en Fernando & Flavell om tussen egte en pseudo-idiome te onderskei, kan dit ook as baie kenmerkend beskou word en so 'n identifiserende rol speel.

Idiome is dikwels grammaties afwykend. Behalwe vir die feit dat daar unieke of argaïese elemente in idiome kan voorkom (**op jou hoede wees / die loef afsteek / in sy noppies wees**), is hulle dikwels ook sintakties anomaal (**hond haaraf maak / die duiwel in wees**). Anders as by vrye woordverbindings speel ritme en rym dikwels 'n belangrike rol by idiome: **die laaste sien van die blikkantien, soort soek soort, boontjie kry sy loontjie**. Idiome word in wisselende grade gekenmerk deur transformasionele defektiwiteit (Fernando & Flavell 1981; Carstens 1990; Verstraten 1992).

2.5.2 Sintaktiese klassifikasie

Die bevredigendste soort sintaktiese klassifikasie is 'n klassifikasie gegrond op die sintaktiese funksie van die idioom, aangevul deur 'n bespreking van die interne sintaktiese struktuur - die vorm van die idioom. Omdat hulle nie eenwoorditems is nie, maar meerwoordig, lyk dit logies om hulle as die sintaktiese konstruksies wat hulle is, te klassifiseer. Vergelyk Bosman (1998) vir 'n vollediger klassifikasie gegrond op vorm en funksie.

2.5.2.1 Vorm

Na vorm kan die volgende konstruksies onderskei word: sin, werkwoordstuk, naamwoordstuk, adjektiefstuk, setselgroep.

(i) Sin

Spreekwoorde hoort tipies in hierdie groep: **Jakkals prys sy eie stert, Werp jou brood op die water en na vele dae sal dit na jou terugkeer.**

(ii) Werkwoord

te berde bring

(iii) Werkwoordstuk

In 'n idioom wat as werkwoordstuk beskryf kan word, moet die kernwoord natuurlik 'n werkwoord wees. Die meeste idiome in Afrikaans kan hier ingedeel word. Die onderwerp van die sin waarin die idiome voorkom, kan vrylik ingevul word. So 'n *gleuf* of invulbare plek is nie deel van die idioom self nie, maar vorm die idioom se *eksterne valensie* (Klimaszewska 1990). **Dit** en **iemand** is dus nie deel van die idiome nie, maar moet ingevul word sodat die idioom by 'n sin kan aansluit: **(Dit) gaan nie sommer in mens se klere sit nie.**

witvoetjie soek
die mas opkom
die voortou neem
in die oog hê

(iv) Naamwoordstuk

die laaste strooi
'n taai toffie
die laaste spyker in die doodskis

(v) Setselgroep

in die war
in die haak

(vi) Adjektief

die voor die hand liggende (oplossing)

2.5.2.2 Funksie

Idiome kan binne sinne verskillende funksies vervul soos dié van adjunk, kopulapredikaat, voor- en nabepaling, ens. Dat hulle die funksie van byvoorbeeld onderwerp of voorwerp kan verrig, is 'n goeie aanduiding van hulle leksikale-itemstatus, omdat dié funksies dikwels deur simplekse leksikale items verrig word. Die oorgrote meerderheid idiome word nie as selfstandige sinne gebruik nie, maar binne groter sinsverband.

(i) Voor- en nabepalings by snwe.

'n stuk of
(Charlie Brown) en kie
(bagasie) en al
die een of ander (skeet)
'n mag der menigte (mense)

(ii) Onderwerp of voorwerp

'n Mag der menigte (het opgedaag).
(Hy het) die eerste die beste (gevat).

(iii) Adjektiefstuk

(Hy het) **die eerste die beste** (vrou gevat).

(iv) Kopulapredikaat/predikaataanvulling

'n Funksie waarin idiome geweldig baie voorkom, is dié van kopulapredikaat as aanvulling by die koppelwerkwoord **wees**. 'n Paar opmerkings by die afgrensing van die idiome met **wees** is ter sake. In teenstelling tot werkwoordelike idiome soos **'n rat voor die oë draai** waar die werkwoord 'n deel van die idioom is en 'n wesenlike semantiese rol (kan) speel, is die koppelwerkwoord **wees** semanties kleurloos (Ponelis 1979: 218). Die eintlike betekenis van **wees** word in die kopulapredikaat gevind. **Wees** is die middel waardeur die idioom by die res van die sin aansluit - dit dien om die onderwerp met die kopulapredikaat te verbind, en is in dié sin dus 'n deel van die idioom, maar lewer nie semanties 'n bydrae nie:

Nie op sy bek geval wees nie
Siek en sat wees
Dit roerend eens wees

Sommige idiome met **wees** kan slegs in die funksie van kopulapredikaat optree. Die toestand van mal of waansinnig wees word byvoorbeeld verwoord deur 'n hele aantal idiome wat as kopulapredikate (maar nie as attributiewe adjektiewe nie) optree:

Van lotjie getik/ met die maan gepla / sy varkies kwyt / van sy trollie af / nie goed wys nie / van sy verstand af / in die bol gepik / van sy sinne beroof / die kluts kwyt wees.

Ander idiome het 'n taamlieke groot keuse van werkwoorde waarmee hulle kan verbind en hulle tree ook in die funksie van adjunk of adjektief op:

- (1) a Hy is **agter slot en grendel**.
- b Hy sit **agter slot en grendel**.
- (2) a Hy is **op vrye voet**.
- b Hy verkeer **op vrye voet**.
- (2) a Hulle is **in 'n flat spin** om klaar te kry voor die konsert.
- b Hulle jaag **in 'n flat spin** om klaar te kry voor die konsert.
- (2) a Die vrou is baie **kort gebaker** vandag.
- b Wat 'n **kort gebakerde** tipe is die ontvangsklerk!

Naamwoordelike idiome soos **'n snaakse entjie mens**, **'n heilige koei**, ensovoorts kan as kopulapredikate optree, maar ook in die onderwerps- of voorwerpsposisie in 'n sin, sodat **wees** nie 'n deel is van die idioom hier nie.

- (2) a Sy is darem **'n snaakse entjie mens**.
- b **'n Besonder vreemde entjie mens** het gister hier opgedaag.

(v) Adjunk

Setselgroepe tree dikwels as adjunkte op: **uit die bloute, deur die bank, met ope arms, op 'n kol, op eie houtjie**. Binomiale is dikwels deel van so 'n setselgroep - **van heinde en verre, vir 'n appel en 'n ei, met dapper en stapper** - of tree alleen as adjunkte op: **nou en dan, vroeër of later**.

'n Sintaktiese klassifikasie het die waarde dat dit die groot strukturele verskeidenheid onder idiome aantoon. Idiome tree soos ander (simplekse) leksikale items in 'n spesifieke funksie in 'n sin op. Daar word dus voldoen aan die kriterium wat Zgusta (1971) en Matešić (1983) as so belangrik ag vir die definiëring van 'n MLI, naamlik "Einfügung in den Satz" - die vermoë van 'n idioom om soos 'n simplekse leksikale item sintagmaties in 'n sin op te tree.

2.5.3 Semantiese klassifikasie

Die gebrek aan ooreenkoms tussen die sintaktiese en semantiese struktuur van 'n idioom is een van die kenmerkende eienskappe van idiome. Sintakties kan 'n idioom 'n naamwoordstuk wees (**vel en been**) maar semanties as kopolapredikaat optree. 'n Sintaktiese klassifikasie is dus nie genoeg nie. Die semantiese struktuur van idiome sal ander insigte oor die aard van die idiomatisiteit lewer.

Fernando & Flavell (1981) stel 'n deursigtighedskaal van deursigtig tot ondeursigtig voor; Fleischer (1982) gebruik die begrippe vol- en deelsidiomaties vir 'n semantiese klassifikasie; Burger in Burger, Buhofer & Sialm (1982) maak gebruik van die begrip motivering in 'n moontlike klassifikasie; Klimaszewska (1990) onderskei tussen endo- en eksosentriese MLI's.

Deursigtigheid

Idiome vertoon grade van deursigtigheid, maar uit die aard van die definisie van die idioom wat hier gebruik word (idiome is per definisie niekomposisioneel), kan hulle nooit volkome deursigtig wees nie. Om idiome semanties vanaf baie deursigtig tot geheel en al ondeursigtig te klassifiseer, kan geredelik gedoen word. 'n Ernstige beswaar teen so 'n werkswyse is dat dit grotendeels die subjektiewe oordeel van die ondersoeker, wat op sy intuïsie staatmaak, reflekteer. Deursigtigheid as norm vir 'n onderlinge onderskeid tussen idiome is nie bruikbaar nie - mens moet meer presies kan werk.

Komposisionaliteit

Verstraten (1992: 69-75) onderskei semanties tussen verskillende MLI's (sy praat van *vaste verbindings*) deur komposisionaliteit as maatstaf te gebruik. Sy steun hier op die formele logika se idee van implikasie.

(6) Mitterand neurie die Marseillaise.

(7) Mitterand neurie 'n melodietjie.

Tussen (6) en (7) is daar 'n implikasieverhouding, wat verklaar word deur 'n hiponimieverhouding. **Die Marseillaise** is 'n hiponiem van 'n **melodietjie** en 'n **melodietjie** 'n hiperoniem van **die Marseillaise**. Hierdie verhouding is een van *meer informatief* as. Die superordinaat (**melodietjie**) bevat naamlik minder informasie as die hiponiem (**die Marseillaise**). Die meer-informatief-as-verhouding word deur Verstraten as uitgangspunt gebruik om die komposisionele aspekte van MLI's te bepaal. Verstraten onderskei op dié manier vier groepe vaste verbindings :

1. Eksosentriese verbindings met unieke elemente

Vervanging van 'n element in die idioom met iets minder informatief is nie moontlik nie, omdat daar unieke elemente in die idioom is. Uit die aard van die saak is die idioom dan niekomposisioneel: **op jou hoede wees, van meet af aan**.

Sintakties anomale idiome soos **met iemand die draak steek** hoort in hierdie groep.

2. Eksosentriese/ Eksosemantiese verbindings

Hierdie idiome is heeltemal niekomposisioneel. Vervanging van een van die elemente in die idoom met 'n sogenaamde hiperoniem, d.i. 'n element wat minder informasie bevat, vernietig die korrekte implikasieverhouding tussen die twee verbindings wat so ontstaan.

(’n Mens) kyk nie ’n gegewe perd in die bek nie
 (“Mens kritiseer of verwerp nie ’n geskenk nie”)

- (8) a Mens kyk nie ’n gegewe perd in die bek nie.
 *b Mens kyk nie ’n dier in die bek nie.

As ’n algemene reël kan mens sê dat nie een van die woorde in ’n eksosemantiese verbinding in die parafrase van dié verbinding weer terug te vind is nie.

3. Endosentriese/ endosemantiese verbindings

As daar wel ’n implikasieverhouding bestaan tussen die idoom en nog ’n verbinding waarin ’n element vervang word met ’n hiperoniem, is die verbinding deels-komposisioneel.

Jakkals prys sy eie stert (“gesê van iemand wat homself prys”)

- (9) a Jakkals prys sy eie stert.
 b Iemand prys iets van sy eie.
 *c Jakkals is besig om te spog.

Tussen (a) en (b) is die implikasieverhouding in ooreenstemming met die betekenis van die idoom, maar tussen (a) en (c) is daar nie so ’n korrekte implikasieverhouding nie. Die idoom is dus nie volkome komposisioneel nie.

By die endosentriese verbindings is dit moontlik dat die sintaktiese kern saamval met die semantiese kern.

4. Volkome komposisioneel

Hierdie tipe verbindings is heeltemal komposisioneel. Hulle is slegs sintakties vas: **iemand op die skouer tik**.

Die vaste verbindings in die laaste groep wat Verstraten onderskei, kan nie meer as idiome beskou word nie, omdat idiome per definisie niekomposisioneel is.

Die manier waarop Verstraten tussen MLI’s onderskei, is baie bevredigend omdat dit nie afhanklik is van die intuïsie van die ondersoeker nie. Met komposisionaliteit as maatstaf kan daar dus tussen idiome en ander MLI’s onderskei word. Deelskomposisionele MLI’s lê op die grens tussen idiome en ander soorte MLI’s en komposisionele MLI’s kan nie meer beskou word as idiome nie.

Gemotiveerdheid

Komposisionaliteit is as heuristiese middel onmisbaar om tussen idiome en ander tipes MLI te onderskei (vergelyk Carstens 1990). Die insigte van die kognitiewe semantiek bied egter die beste moontlikheid om die interne semantiek van idiome te ondersoek. Hierin word daar verder gegaan as klassifisering en word daar gekyk na die prosesse wat grondliggend is aan die semantiek van idiome.

Vergelyk hier onder andere die werk van Lakoff (1987) en Geeraerts (1992).

Samevattend kan daar gesê word dat idiome hulle in bepaalde opsigte van ander MLI's onderskei.

Hulle vertoon in die hoogste mate die semantiese spesialisering wat 'n kriterium is om as MLI te kwalifiseer. Transformasionele defektiwiteit, wat gepaardgaan met 'n hoë mate van formele vastheid, is kenmerkend van idiome. Die idioom kan beskou word as die prototipiese MLI.

Hiermee word die bespreking van die kerngroep MLI's in Afrikaans afgesluit. In deel 3 val die klem op MLI's waar lidmaatskap van die klas nie so duidelik is nie en wat vanweë die een of ander eiiesoortige vormlike of ander eienskap uitgesonder kan word.

BIBLIOGRAFIE

- Bosman, H.J. 1998. *Die meerwoordige leksikale item in Afrikaans*. Ongepubliseerde D.Litt.-proefskrif. Universiteit van Stellenbosch.
- Burger, H. 1973. *Idiomatik des Deutschen*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Burger, H., A. Buhofer & A. Sialm. 1982. *Handbuch der Phraseologie*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Carstens, A. 1990. *Die komposisionaaliteitsbeginsel en die grammatika van Afrikaans*. Ongepubliseerde D.Litt.-proefskrif. Universiteit van Suid-Afrika.
- Crystal, D. 1992. *A dictionary of linguistics and phonetics*. Derde druk. Oxford: Blackwell.
- Fernando, C. & R. Flavell. 1981. *On Idiom. Critical views and perspectives*. Exeter: University of Exeter.
- Fillmore, C.J., P. Kay & M.C. O'Connor. 1988. Regularity and idiomaticity in grammatical constructions: the case of *let alone*. *Language*, 64(3): 501-538.
- Fleischer, W. 1982. *Phraseologie der Deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut Leipzig.
- Geerearts, D. 1992. Specialisation and reinterpretation in idioms. In: Everaert (et al.) (eds.) *Proceedings of idioms*. Volume 1 & 2. Tilburg, 1992: 39-52.
- Gouws, R.H. 1989. *Leksikografie*. Pretoria: Academica.
- Gouws, R.H. 1990. Vaste uitdrukkings as multileksikale lemmas in Afrikaanse woordeboeke. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 30(4): 265-283.
- Klimaszewska, Z. 1990. *Verbale Phraseologie des Niederländischen*. Warszawa: Rozprawa Habilitacyjna.
- Lakoff, G. 1987. *Women, Fire and Dangerous things*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lindner, S.J. 1983. *A lexico-semantic analysis of English verb particle constructions with out and up*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- Makkai, A. 1972. *Idiom structure in English*. The Hague: Mouton.
- Matešić, J. 1983. Zum Terminus und zur Definition der 'Phraseologische Einheit'. In: *Matešić* 1983, pp. 194-213.
- Matešić, J. 1983. *Phraseologie und ihre Aufgaben*. Heidelberg: Julius Groos Verlag.
- Pilz, K.D. 1983. Suche nach einem Oberbegriff der Phraseologie und Terminologie der Klassifikation. In: *Matešić* 1983, pp. 194-211.
- Ponelis, F. 1979. *Afrikaanse Sintaksis*. Pretoria: J.L. van Schaik.
- Ponelis, F. 1989a. Sintaksis. In: Botha T.J.R. (red.) 1989. *Inleiding tot die Afrikaanse Taalkunde*. Pretoria: Academica, pp. 255-357.
- Ponelis, F. 1989b. Leksikale elemente. In: Botha, T.J.R. (red.) 1989. *Leksikografie en leksikologie*. Pretoria: Serva-Uitgewers, pp. 48-54.
- Quirk, R., S. Greenbaum & J. Svartvik. 1972. *A Grammar of contemporary English*. London: Longman.
- Van der Merwe, G.S. 1980. *Idiomatiese werkwoordelike verbindinge in Afrikaans*. D.Litt.-proefskrif. Universiteit van Stellenbosch.
- Verstraten, L. 1992. *Vaste verbindinge. Een lexicologische studie vanuit cognitief-semantisch perspectief naar fraseologismen in het Nederlands*. Utrecht: LED.
- Zgusta, L. 1971. *A Manual of lexicography*. Den Haag: Mouton.